

УДК 316.3

*Н. К. Міхно***ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «РЕГІОН»
У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ****Резюме**

Основное внимание в данной статье сосредоточено на прослеживании процесса первичного теоретического оформления понятия «регион» в социологическом дискурсе. Анализируется эволюционный путь становления теоретической формы от классического периода до современной научной мысли. Выделяется понятие региона сквозь призму пространственного понимания данного концепта.

Summary

The focal point of the article is tracing the process of primary theoretical registration of the concept «region» in sociological discourse. The author analyses evolution of the theoretical from the classical period up to modern academic thought. The notion «region» is regarded through a space interpretation of the concept.

Ключові слова: регіон, соціальний простір, територія, регіоналізація.

У багатьох відношеннях територія є найважливішою властивістю соціального життя. У контексті розвитку сучасного світу важливу роль відіграють саме регіональні одиниці, оскільки регіони стають головними акторами формування системи світоустрою. Для встановлення наукової парадигми регіональних досліджень велике значення має дефініція ключового поняття «регіон». Але підходи до визначення цього поняття розрізняються кардинальним чином. Регіон визначається залежно від конкретних цілей представників багатьох наук, що вивчають цей феномен. Особливої актуальності набуває дослідження регіону в межах соціологічної науки.

Метою даної статті є окреслення специфіки теоретичного визначення поняття «регіон» у соціологічному дискурсі.

Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення наступних *завдань*: виявлення первинних теоретичних концептів, що є базовою основою для виділення поняття «регіон», простеження історичного розвитку наукових поглядів стосовно даного питання та розгляд

особливостей концептуалізації поняття «регіон» з урахуванням специфіки сучасної соціокультурної ситуації.

Доречним є поділити дослідження процесу концептуалізації поняття «регіон» на такі етапи:

- аналіз робіт зарубіжних соціологів класичного та сучасного періоду;
- виявлення специфіки теоретичного наповнення поняття «регіон» в умовах радянського суспільства;
- простеження сучасного українського соціологічного дискурсу щодо процесів визначення регіонів.

Прагнення регіонів знайти своє місце в межах великої кількості національних та наднаціональних соціально-політичних структур посилює значимість даного феномену. Ми маємо змогу детальніше розглянути регіони саме як простори, але не обмежуючи поняття простору виключно територіальними рамками, а включивши до нього функціональний, політичний і соціальний аспекти. Простір у даному випадку розглядається не просто як місце розташування матеріальних об'єктів, а як поняття чи ідея відносно території, на якій розгортаються соціальні зв'язки та взаємодії. Саме в контексті просторового розуміння феномену регіону викликає інтерес вивчення робіт класиків соціології, зокрема на особливу увагу заслуговують теоретичні ідеї О. Конта, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, П. Сорокіна, Т. Парсонса, Ю. Хабермаса, П. Бурд'є.

У період виникнення та становлення соціології як науки просторова змінна не була центральною категорією дослідження, але в процесі теоретизування так чи інакше ряд дослідників суспільства торкався цього питання. У роботі О. Конта «Курс позитивної філософії» [1] зазначалося, що простір та час виступають важливими елементами, без яких неможливо формулювати закони. Він ввів до наукового обігу поняття «соціальної відстані», «соціальної сили», обґрунтував ідею щодо тривимірності простору. Подальший розвиток проблема простору отримала в роботах Е. Дюркгейма «Про деякі первісні форми класифікації», «Елементарні форми релігійного життя», «Про розподіл суспільної праці» [2]. Проблема простору він формулює як проблему соціального простору, який розглядає як момент соціальної структури.

За визначенням Е.Дюркгейма, простір не може бути гомогенним, однорідним та універсальним. Він має бути диференційованим і розподіленим, тобто організованим, причому організованим соціокультурно. Уявлення про простір і його структуру спільні для всіх членів суспільства, оскільки вони входять до однієї соціальної або цивілізаційної цілісності. Члени суспільства до порядку розміщення, загального уявлення щодо простору ставляться не свідомо, а як до того, що існує безумовно.

Необхідно зазначити ще один напрям аналізу простору в соціології, засновником якого є Г. Зіммель. У своїй науковій праці «Соціологія простору» він розглядає основні якості простору як форми, які ураховуються в формуваннях спільного життя [3]. Простір виступає як феномен у різних модусах. Сам соціальний простір стає одночасно і простором примусу, і простором свободи, і простором творчості. Відмічається, що існують деякі якості простору, які дозволяють відчувати солідарність із ним (тобто ми маємо змогу говорити про регіональну ідентичність). Саме територія може стати центром ідентичності. Це стає можливим за умови існування поняття межі, кордону. У межах простору можуть знаходитися або взаємодіяти люди, переміщуватися товариства або зафіксовані на певній території соціальні спільноти – регіони. В процесі дослідження проблематики соціального простору варто виділити наукові позиції П. Сорокіна. Він вивчав соціальний простір під кутом зору соціальної мобільності. Звертаючи увагу на порівняння геометричного та соціального просторів, П. Сорокін зазначає, що геометричний простір є тримірним, а соціальний – багатомірним [4]. Виходячи з цього, він пропонує своє визначення соціального простору: соціальний простір – це народонаселення Землі, а позиція людини в соціальному просторі визначається шляхом фіксування сукупності зв'язків з усіма групами населення та всередині кожної з цих груп.

У контексті аналізу соціального простору виникає необхідність відмітити підхід Т. Парсонса до даної проблематики. У роботі «Соціальна система» Т. Парсонс вводить поняття територіальності, зазначаючи, що просторове або територіальне розміщення – це один із співвідносних атрибутів біологічного існування і тому не існує

жодних конкретних дій, що не відбувалися би у просторі [5]. Просторове розміщення вказує на те, у якому специфічному відношенні певний об'єкт знаходиться або розташовується у просторі відносно інших об'єктів (регіональний статус). Кожна соціальна група, кожна спільнота повинна займати окреме місце в просторі суспільства. Для сучасних дослідників регіонів доробок Т. Парсонса має особливе значення з тієї причини, що його центральною категорією є регіон, що в системному аналізі концептуалізується як підсистема суспільства. Будучи автономною, самоорганізуючою підсистемою, певною «живою клітиною» соціуму, регіон становить інтегративне ядро соціальної системи, відтворюючи себе та енергетично підтримуючи суспільство. Вагомий внесок у розвиток поняття системи за Т. Парсонсом вклали представники Франкфуртської школи соціології. Так, методологічні розробки Ю. Хабермаса можуть бути застосовані до трактування регіону як відкритої системи.

Варто зазначити, що П. Бурд'є звернув увагу соціології на різносторонній аналіз просторових феноменів у суспільному житті. Згідно з його теорією, соціальний простір є амбівалентним, що передбачає наявність у ньому двох складових: фізичного та символічного простору [6]. Він навіть намагається їх розмежувати: фізичний простір визначається за взаємними зовнішніми сторонами частин, що його утворюють, а соціальний простір – за взаємовиключенням (або відмінністю) позицій, що його утворюють. У П. Бурд'є фізичний простір є соціальною конструкцією та проекцією соціального простору, соціальна структура в об'єктивованому стані, об'єктивація та нату-ралізація минулих та діючих соціальних відносин.

Тобто варто зазначити, що в межах класичного соціологічного періоду в роботах зарубіжних учених, які торкалися питання вивчення територій, просторова детермінанта є домінуючою.

У сучасній зарубіжній науковій літературі при аналізі специфіки територіальної організації суспільного простору, на відміну від класичного періоду, широко залучається поняття «регіон». На особливу увагу заслуговують роботи таких учених, як Б. Андерсон, Е. Гідденс, М. Кітінг, Е. Томпсон, Е. Хюрелл та ін. Так, Е. Хюрелл у роботі «Пояснення відродження регіоналізму у світовій політиці» вказує, що

регіон – це природний, органічний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних та культурних аспектів життєдіяльності людських товариств [7, с. 333]. У межах розробки теорії регіоналізму М. Кітінг у роботі «Новий регіоналізм у Західній Європі» розглядав регіон як мінливе поняття, що включає різноманітні територіальні рівні та широкий соціальний зміст. Мінімальним його визначенням є проміжний територіальний рівень (між державою та місцевим рівнем), хоча воно досить широке та майже нічого не говорить про його територіальні масштаби, оскільки деякі регіони в цьому сенсі більші за деякі держави. Регіон не є лише географічною категорією, не можна ототожнювати поняття «регіон» та «територія». Територіальна складова є суттєвою для будь-якого регіону, оскільки вона є базисом як його формування, так і його існування. Будь-який регіон являє собою територію, але лише територіальної компоненти недостатньо для того, щоб називати територію регіоном. Але, як зазначають дослідники, регіони настільки відмінні між собою, що даний термін майже повністю позбавлений описового визначення. Так, у роботі «Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі» Е. Томпсон вказує, що концепція регіоналізації на практиці є досить аморфною, хоча можна сказати, що регіон, безперечно, є територіальною одиницею. У широкому розумінні термін «регіон» застосовується до таких територіальних одиниць, які працюють між рівнями місцевого та національного урядів. Необхідно відмітити, що за таким визначенням регіон є частиною держави. Як відзначив Б. Андерсон у роботі «Уявні суспільства. Роздуми щодо витоків та поширення націоналізму» [8], з самого початку цей термін був досить невизначеним, він перебував між специфічно територіальним та загальноносементним, а також використовувався в різних аспектах у метафоричному та розширеному вжитку. В межах соціологічної концепції структуризації Е. Гідденс, відмічаючи просторову іманентність практик, зазначає: той факт, що практика існує у просторі, дає підстави сформулювати ідею «локалу» – фізичного регіону, який структурується практиками та слугує для їх просторової систематизації.

Тобто маємо змогу відмітити, що в результаті досліджень специфіки територіальної організації представниками зарубіжної наукової думки

на сучасному етапі було виділено формальні ознаки регіонів, визначені їх атрибутивні характеристики та зазначено рівень функціонування регіону в державі.

Для подальшого кроку дослідження, а саме виявлення специфіки теоретичного наповнення поняття «регіон» в межах української наукової думки, важливим є аналіз умов та особливостей застосування цього поняття в науковій літературі радянського періоду. Так, простежуючи процес концептуалізації поняття «регіон» у контексті радянської наукової парадигми, відмітимо, що дане поняття набуває економіко-географічних рис. Оскільки поняття «регіон» активно розроблялося в радянські часи саме економістами та соціально-економічними географами в межах розробки планів соціально-економічного розвитку підприємств, міст та сіл, вони вважали регіоном територію, що за сукупністю елементів, які насичують її, відрізняється від інших територій та характеризується єдністю, взаємопов'язаністю складових елементів, цілісністю, причому ця цілісність – об'єктивна умова і закономірний результат розвитку даної території. Це широке описове визначення можна розглядати як відповідну точку і для соціологічного дискурсу з приводу розуміння регіону, визначаючи регіон як специфічне соціокультурне поле, для якого притаманна цілісність складових елементів. Але варто відзначити, що головною особливістю радянського дискурсу щодо регіону як способу організації територіального простору є економічна детермінанта, і соціологічна наука не є виключенням. Дану тезу підтверджує визначення Н. Аїтова, який одним із перших у радянському соціологічному товаристві запропонував визначення регіону: «З точки зору соціології, регіон – це соціально-територіальна спільнота, що характеризується локалізацією єдиних для всієї країни суспільних відносин. Ця спільнота передбачає певну економічну єдність регіону, що складається на базі загальносоюзного поділу праці» [9, с. 15].

Оскільки протягом довгого часу трактування поняття «регіон» було пов'язано з домінуючою лінією економцентризму, позитивним для подальшої розробки теми вже у пострадянські роки було ствердження розуміння регіону через поняття соціально-територіальної спільноти, а також зв'язку цієї спільноти з системою суспільних відносин в країні.

В подальшому для уникнення подвійного трактування, пов'язаного з економоцентризмом, було запропоновано розрізняти економічне і соціологічне розуміння регіону. Серед наукових робіт учених на пострадянському просторі починає домінувати соціологічний підхід до поняття «регіон». Так, ознаками регіону називаються: специфічні природні умови; спеціалізація виробництва, що склалася; певний рівень розвитку продуктивних сил; специфіка соціальної структури; уклад життя населення, що історично закріпився [10, с. 116]. У процесі теоретичного наповнення поняття «регіон» виділяються два базові концепти – простір та територія. Так, у виданні «Глумачний словник суспільствознавчих термінів» регіон трактується як значний простір, що охоплює частину країни, групу сусідніх країн або частин континенту, що відрізняються від інших сукупністю історично сформованих особливостей (природних, економічних, етнічних, духовних та ін.) [11, с. 360]. А у «Соціологічній енциклопедії» під редакцією В. Іванова під «регіоном» розуміють: 1) територіально диференційовану спільноту людей; 2) історично сформоване цілісне територіальне утворення, що відрізняється особливостями етнічного та конфесіонального складу населення, специфікою господарчого устрою, традицій побуту [12, с. 319].

Безпосередньо в українській соціологічній думці присутній підхід до розуміння регіону як певного простору, що має територіальну закріпленість. Так, у роботах І. Кононова надається таке визначення: «Регіон – основна субнаціональна територіальна одиниця індустріальних та інформаційних суспільств, що пов'язана з існуванням особливих територіальних спільнот, які формуються з локалізацією кластеру практик при освоєнні своєрідних геоторій» [13]. В останні роки вивчення соціологічною наукою регіону характеризувалося збільшенням ознак, які бралися до уваги в дослідницькій практиці. Називається сім складових (підсистем) регіону: фізико-географічна, економічна, політико-адміністративна, етнічна, соціокультурна, правова і політична [14]. Тобто регіон набуває характеристик, притаманних соціуму в цілому.

Отже, в межах пострадянської наукової думки можна виокремити два підходи до розуміння регіону – загальнотеоретичний та конкретно-практичний. У загальнотеоретичному розумінні регіон – це історично

сформоване територіальне співтовариство людей у складі більшого суспільства, мезорівень структури та динаміки суспільства. У конкретно-практичному сенсі регіон являє собою територіальну одиницю політико-адміністративної, економічної та соціально-культурної структури країни.

Таким чином, варто зазначити, що на сьогоднішній день в українському соціологічному дискурсі попри наявність ряду наукових робіт спостерігається незавершеність процесу парадигмально, концептуально та операціонально коректного визначення регіону, що дозволить розробляти конкретну дослідницьку стратегію вивчення регіональних змінних. Надбання української наукової думки щодо роботи з поняттям «регіон» залишається в залежності від спадщини радянського економцентризму в аналізі територіального фактора. В результаті аналізу позиції сучасних західних дослідників було виявлено, що регіон сприймається як особливий локальний хронотоп, що характеризується такими рисами як внутрішня самодостатність та цілісність, мінливість, дифузність меж, різнорівнева багатосферність, широка гама культурних традицій та практик, що, у свою чергу, обумовлює проблематизацію роботи з концепцією регіону. Отже, на основі аналізу специфіки концептуалізації поняття «регіон», визначивши його первинний теоретичний концепт (простір), зазначимо, що найбільш повно відображає сутність соціологічного підходу до вивчення регіону його визначення як простору, що є складно структурований територіально, економічно, соціокультурно та сприяє власним інтересам і цілям розвитку, не маючи при цьому політичного суверенітету.

Список літератури

1. Конт О. Курс позитивной философии / О. Конт // Антологии мировой философии. – Т. 3. – М., 1971. – С. 500–586.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм; общ. ред. А. Б. Гофмана. – М., 1991; Дюркгейм Э. О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений / Э. Дюркгейм, М. Мосс // Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. – М., 1996; Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Мистика. Религия. Наука / Э. Дюркгейм // Классики мирового религиоведения : антология ; пер. с англ., нем., фр. – М. : Канон+, 1998.

3. Зиммель Г. Социальная дифференциация: социологические и психологические исследования / Г. Зиммель // Избранное. – Т. 2. Созерцание жизни. – М. : Юристь, 1996. – 450 с.
4. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
5. Система современных обществ / под ред. М. С. Ковалевой ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
6. Бурдьё П. Начала / П. Бурдьё. – М. : Социо-логос, 1994. – 287 с.; Бурдьё П. Практический смысл / П. Бурдьё. – СПб. : Алетейя, 1998. – 562 с.; Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё. – М., 1993. – 336 с.
7. Hurrell A. Explaining the Resurgence of Regionalism in World Politics // Review of International Studies. 1995. October. Vol. 21. – P. 333.
8. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон ; пер. с англ. – М. : КАНОН-прес-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.
9. Аитов Н. А. Социальное развитие регионов / Н. А. Аитов. – М. : Мысль, 1985. – 220 с.
10. Староверов В. И. Регион / В. И. Староверов // Социология. Словарь-справочник. – Т. 1. Социальные структуры и социальные процессы. – М. : Наука, 1990. – С. 116.
11. Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – 528 с.
12. Социологическая энциклопедия : в 2 т. / Национальный общественно-науч. фонд ; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин ; глав. ред. В. Н. Иванов. – М. : Мысль, 2003. – Т. 2. – 863 с.
13. Кононов І. Ф. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства / І. Ф. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 57–79; Кононов І. Ф. Проблема пространства в соціології / І. Ф. Кононов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – № 621. – С. 20–21; Кононов І. Ф. Проблема границ и ее значение для социологии / І. Ф. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 45–49; Кононов І. Ф. Трансформація регіональної системи в сучасному світі і проблеми пространственного структурирования українського общества / І. Ф. Кононов // Загальна соціологія. Хрестоматія ; за ред. проф. В. Г. Городянєнка. – Д. : Вид-во ДНУ, 2006. – С. 386–390.
14. Барбаков О. М. Регион как объект управления / О. М. Барбаков // Социол. исслед. – 2002. – № 7. – С. 97–98.